

Vadym Derkach

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadym_derkach@kneu.edu.ua

**ETHOS, MORALITY, HARMA: TO THE QUESTION OF
THE OBJECT OF DESCRIPTIVE ETHICS***Abstract*

In line with the discussion of the ambiguity and confusion of definitions of the term morality, the concept of morality as a multilayered phenomenon and the object of descriptive ethics is clarified. Morality includes (1) behavioral patterns, regularly reproduced in human communities (part of the ethos), which in turn are associated with (2) specific psycho-emotional and motivational-volitional mechanisms of regulation of individual behavior in the social environment, (3) a special way of recording information in social memory and the cultural-genetic mechanism of imitation, ie belongs to socio-cultural mechanisms and is not limited to what operates at the level of individual mental organization. And the fourth layer here is the actual mental activity, woven into a network of social communications, which affects individual behavior (morality in the narrow sense). Component of the ethos of the community, which is reproduced as a cultivated norm of the “right” person, which includes his ability to subject his will to certain rules of relations, to lead a proper life, which is highly valued in this community, which increases social status and self-esteem. the desire to imitate her and protect her as one’s own, as a personal value, as a significant person, is a *harma*. The *harma* of ethos is a cultivated model of man as a social measure of “humanity”, its paradigm. He who meets this standard, the charm, is his own and deserves to be like him. Otherwise, the mechanism of xenophobic alienation is triggered. The presented distinction between the terms morality, ethos and haram allows us to more clearly structure the problematic field of descriptive ethics, distinguishing between established patterns of behavior characteristic of a particular community (its ethos), cultivated in it a sample of “his”, which fixed protection and selective mechanism (in the narrow sense) as part of the social impact on the individual and social consciousness in the form of teachings, guidelines, explanations, and so on.

Key words: ethos, morality, harma, descriptive ethics.

Деркач Вадим Леонтійович

ДВНЗ «Київський національний економічний університет

імені Вадима Гетьмана» (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadyd_derkach@kneu.edu.ua

ЕТОС, МОРАЛЬ, ХАРМА: ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТ ДЕСКРИПТИВНОЇ ЕТИКИ

Резюме

В руслі обговорень багатозначності й заплутаності визначень терміна мораль уточнено концепт моралі як багатшарового явища і об'єкта дескриптивної етики. Мораль охоплює (1) поведінкові паттерни, регулярно відтворювані в спільнотах людей (частина етосу), з якими в свою чергу пов'язані (2) специфічні психоемоційні і мотиваційно-вольові механізми регуляції поведінки індивіда в соціальному оточенні, (3) особливий спосіб фіксації інформації в соціальній пам'яті та культурно-генетичний механізм наслідування, тобто належить до соціокультурних механізмів і не зводиться тільки до того, що діє на рівні індивідуальної психічної організації. І четвертим шаром тут є власне розумова діяльність, вплетена в мережу соціальних комунікацій, яка впливає на індивідуальну поведінку (мораль у вузькому розумінні). Складова етосу спільноти, яка відтворюється як культивована нею норма «правильної» людини, куди входить її здатність підпорядковувати свою волю певним правилам взаємин, вести належний спосіб життя, який високо цінований в цій спільноті, який підвищує соціальний статус і самооцінку людини, довіру до неї, бажання наслідувати їй і захищати її як свого, як уособлену цінність, як значиму особу, — харма. Харма етосу — це культований зразок людини як соціальне мірило «людяності», її парадигма. Той, хто відповідає цьому мірилу, хармі, — свій і гідний того, щоб йому уподібнюватися. Інакше запускається механізм ксенофобічного відчуження. Однак висока харма особи, в силу специфіки самого механізму, робить того, хто в сприйнятті людей свій і значимий водночас джерелом породження в спільноті нових зразків поведінки. Такі люди — кумири, чи їх ідеалізовані конструкти (герої, боги) стають тими, хто диктує

мораль, започатковує звичаї тощо. Представлене розмежування термінів мораль, етос і харма дозволяє чіткіше структурувати проблемне поле дескриптивної етики, розрізняючи усталені паттерни поведінки, характерні для певної спільноти (її етос), культивованій в ньому зразок «свого», щодо якого закріпленій охоронний і селективний механізм (харма) і мораль (у вузькому розумінні) як частину соціального впливу на індивіда і суспільної свідомості у вигляді повчань, настанов, пояснень тощо.

Ключові слова: мораль, етос, харма, дескриптивна етика.

Вступ

В цій статті я маю намір прийти до належного осмислення об'єкта дескриптивної етики і виробити валідне поняття моралі, для чого мені знадобиться розмежування понять етосу, власне «моралі» у вузькому сенсі та інше поняття, для позначення якого я уволю неологізм харма. Дескриптивне дослідження має об'єктом дійсні явища і процеси, орієнтоване на опис розмаїття проявів та з'ясовує умови породження цих об'єктів. В ньому дослідник відволікається від власного ставлення до того, з чим він має справу в об'єктах, і займає позицію зацікавленого спостерігача, але відстороненого від участі в цих процесах як агента. Подібна позиція може видаватися несумісною з моральною зацікавленістю, яку зазвичай розуміють саме як прагнення скеровувати й мотивувати дії та окреслити зразки поведінки, якостей людини, її способу життя, норм взаємин між людьми, гідні наслідування. Тому сама постановка предмета дослідження дескриптивної етики багатьом філософам-моралістам видається абсурдом, оскільки судження щодо норм моралі, на їхню думку, не будуть такими за змістом, якщо для того, хто їх мислить, вони не мають сили, що мотивує їх самих. Етика, в такому розумінні, орієнтована на самовизначення суб'єкта, який прагне виробити рішення, що мають загальнозначимий зміст в силу тих аргументів, що його обґрунтовують. В цьому контексті осмислення об'єкта дескриптивної етики я розглядаю і як розбудову дослідницької програми, відмінної від орієнтації на моралізування і моральну проповідь. Вочевидь, що ця програма досліджень лежить в лоні антропології й у цілому має емпіричну, природознавчу, спрямованість. Однак осмислення об'єкта цих досліджень залишається проблематичним.

В роботі використано огляд деяких питань, що стосуються теми дослідження, зокрема, дефініцій «моралі» в [1], рефлексія розуміння об'єкта етики в [2; 3].

Методи дослідження

Я виходжу із того розуміння змісту філософського дослідження, де воно трактується як побудова методу в осмисленні певної проблеми шляхом детального розбору значень вживаних термінів, синтезу понять, формулювання запитань, виявлення суперечностей і вузьких місць

в теоретичних побудовах і в ході мислених експериментів та ведення ланцюжків аргументів прояснюються підстави, на яких обґрунтовується достовірність висновків. Таким чином, філософське дослідження є саме для себе метод-в-собі.

Розгляд питання

Грецький термін етос — звідки й прикметник «етичні» щодо якостей (тобто ті, що стосуються етосу), а вже з нього й вчення про такі якості, тобто етика, — загалом окреслює характерні особливості способу життя певного виду істот, індивіда чи якоїсь спільноти, сім'ї або етносу тощо. «Мораль», власне, є латинською калькою з грецького «етика», однак сьогодні етику зазвичай трактують як теорію моралі (чи філософію моралі) плюс прикладні застосування цієї теорії до обґрунтування певних настановних кодексів та розв'язання колізій в оцінці прийнятності певних дій чи цілей. «Мораль», таким чином, позначає об'єкт науки етики, однак розуміння цього об'єкта залишається плутаним і не існує одноставного визначення поняття, що охоплює цей об'єкт.

Немає різночитань в тому, що мораль — це щось, що стосується чинників впливу на поведінку людей задля приведення можливих вчинків до норми (меж допустимого). Так само цілком ясно, що там, де не існує можливості управляти поведінкою і де в агента немає дійсного вибору в ланцюжку пов'язаних подій — там немає і сенсу говорити про моральну відповідальність і моральні стимули, про раціональних агентів і їх рішення. Тому в найзагальнішому вигляді мораль — це фактор, внаслідок впливу якого перерозподіляються частоти можливих дій людей в тих чи тих ситуаціях в сторону мінімізації одних (заборонених, небажаних, неприпустимих, осуджуваних) і максимізації інших (бажаних, зразкових, похвальних). Критерії цієї «бажаності» й «допустимості» власне і конститує мораль як своєрідний «пристрій», що вносить в життя людей селективний фактор щодо їхніх дій.

Характерні, відмітні риси цієї поведінки вище ми позначили як етос. Отже, в етосі спільноти людей можна виділити частину його, яка формується під впливом моралі. Але мораль як регулятор поведінки сама спирається на якісь культивовані зразки, характерні паттерни взаємин, які вона охороняє. Наприклад, здоровий хлопець в розквіті років, може в гніві підняти руку на свого старого батька, але в буквальному сенсі його рука ціпеніє; він не в змозі вдарити батька. Та сила, яка стримує його руку і є моральною силою. Якщо все ж він завдасть удару, то це викличе гнітюче почуття сорому і провини. Ці почуття також є проявом моралі. У свою чергу, син, що б'є свого батька, може викликати огиду до себе з боку оточуючих. Вони можуть висловлювати йому своє обурення або ж вигнати з поселення, покарати, можливо навіть дуже жорстоко. Його соціальні зв'язки можуть

бути розірвані, статус — знижений. Оце все те, що ми позначаємо як ганебну поведінку, і воно в свою чергу передбачає пов'язані акти — дії тих, хто ганьбить і наслідки для того, зганьбився. Це ще один прояв того, що ми звично пов'язуємо з мораллю. Коли я тут вживаю слово «може», то цим підкреслюється те, що мова йде не про жорстку детермінації того, що відбувається, а швидше про зрушення частот в певному напрямку під впливом деякої сили. Тієї, яка зупиняє руку, спонукає засуджувати і переслідувати порушника, яка мотивує тих, що кається і спокутує. Сама ця сила — це величина змінна і до того ж вона далеко не завжди послідовна в застосуванні. Це щось, що наче спалахує, але спалахи її все ж певною мірою передбачувані, так само як гроза або світанок.

Відволікаючись від властивого прескриптивній (нормативній) етиці питання про розумні підстави прийняття критеріїв оцінювання вчинків з логічною необхідністю всіма раціональними агентами і виносячи це питання за дужки, ми, однак, можемо констатувати об'єкта, який не потребує ніяких спірних світоглядних припущень. Чи існує якась безвідносна до іманентних характеристик агента дії «моральність», — питання, принаймні, відкрите (попри стоси літератури, поки що нікому не вдалося осмислено обґрунтувати «моральний реалізм» в розумінні існування «законів моралі» як чогось, що відрізняється від притаманних спільноті і культивованих нею правил взаємин). Мораль — це щось, що безсумнівно властиве спільнотам людей і люди безсумнівно культивують певні зразки поведінки. Саме спільнота як організована суспільна сила діє як той «селекціонер», як вихователь, як законодавець й інспектор, як суддя і кат, приводячи поведінку своїх членів до певної норми. Спільноти людей створюють і підтримують життєве середовище, і до того ж середовище селективне, для тих особин, які включені в життя суспільства як його члени. У цьому сенсі мораль — це один з антропогенних чинників, що формує середовище і спосіб життя людей, складова частина цього культивованого середовища. Виживання кожного з нас залежить від цього фактора, де більше, де менше. Ми пристосовуємось до моралі, але пристосування до неї робить нас ще й активною силою, завдяки якій мораль «виживає» в спільнотах. Це схоже на своєрідний вірус, який розмножується в соціальному середовищі, заражаючи індивідів, симптомами інфікування яких стає активне поширення вірусу далі. Цей «вірус» породжує певні мотиви і переконання, в результаті чого заражена ним спільнота змінює свій етос так, що певні зразки поведінки ширяться, витісняючи альтернативні варіанти.

Однак що саме належить до «відання» моралі, а що — ні, це питання, на яке немає одностайної відповіді, яку поділи б усі, хто вживає слово «мораль» в описовому сенсі. Очевидне джерело розбіжностей тут — те, що саме це поняття найчастіше запозичується з нормативної теорії моралі і докладається до дійсної поведінки перш за все в оцінно-імперативному сенсі, лише

знехотя звертаючись до осмислення дійсного життя. Це відбиває традиційний погляд на людей як на істот розумних, здатних керуватися усвідомлюваними рішеннями, що визначають їх волю. Через те уявлялося не так уже й важливим, як саме люди поведуться фактично; важливо, що вони можуть вести себе розумно і вони мають керуватися розумом у своєму житті, а вже розумне рішення завжди може бути знайдено і обґрунтовано.

Почасти це і зрозуміло: так само математику зазвичай немає ніякого діла до того, як «в народі» оцінюють, скажімо, кількісні відмінності в площах земельних ділянок. Якщо якась теорема доведена і задача вирішена математично, то історії та думки, якимось пов'язані з цим завданням, не мають ніякого значення; якщо ж вона не вирішена, то, наприклад, етнографія або психологія не можуть дати методу рішення по суті, а лише описують які думки існують, хто схильний приймати, а хто відкидати ту чи іншу думку і в які історії ці думки вплетені.

Проте два важливих моменти тут ніяк не могли бути обійдені теоретиками моралі. Перший, це емоційні переживання людей, такі як сором, гордість, гнів, любов, захоплення, болісне каяття etc. І другий, що ці почуття можуть бути, а можуть і не бути в схожих ситуаціях, але у різних людей, що вони проявляються у представників різних спільнот, але в різних ситуаціях, і коли вони переживаються, то можуть бути пов'язані з різними обставинами. При цьому саме ці почуття і є тією змістовною «матерією», з якою пов'язані «правила поведінки». Ці правила мають моральну силу мотиву лише остільки, оскільки вони «переживаються». І якщо це все не важливо, то який тоді взагалі має стосунок до дійсної поведінки всі ті міркування про «добро і зло»? Можна, звичайно, услід за Кантом, сказати, що повага до «морального закону» є достатньою умовою розумної поведінки, яка досягається чистим розумом, але чому когось має хвилювати та «розумність» і «моральність»? Звідси й протилежна тенденція: трактувати мораль суто утилітарно, як інструмент досягнення чогось. Однак таке розуміння випускає в виду власне суть питання: воно не в тому як здобути щось (це питання технічне), а що спонукає досягати саме таку мету, а не іншу.

Отже, в описовому сенсі «мораль» позначає певний різновид способу регуляції поведінки людей і цей різновид найтіснішим чином пов'язана з переживанням людьми специфічних почуттів і з культивуванням спільнотами людей певних норм поведінки. Але який саме регуляторний механізм пов'язаний з мораллю?

Зрозуміло, що питання резервування значення терміна саме за цим змістом, але не за тим — це лише данина традиції слововживання (яка найчастіше заплутана і допускає багато тлумачень). Але значною мірою це і питання глибини розуміння розмаїття способів дії і функцій, які забезпечує той чи інший «механізм». А разом з тим і питання категоризації досвіду, який сам по собі залежить від установки, яка задає спосіб цієї

категоризації. Іншими словами, людина не переживає сором або любов як щось відразу ж дане і цілком ясно відповідне своїй назві і поняттю. Він підхоплює і відбирає ті емоційні переживання, які підводить під певний зразок, але зразок цей складається в процесі підгонки переживань до чогось упізнаваного і відтворюваного. У міжособистісному спілкуванні люди проєктують свої переживання, вкладаючи їх в уми інших людей і назад їх інтроєктують так, як ніби вони дані у вигляді чогось початково не їхнього, але як би відкриваючи в собі те, що спів-відчувається з іншими. Моральні почуття в цьому сенсі цілком аналогічні естетичним смакам і також мають свій умовний матеріалізований символ-посередник. Однак цим посередником виступає тут нормована спільнотою поведінка і пов'язані з цим комунікативні практики.

І ось тут ми потрапляємо в скрутне становище, оскільки змушені вводити термін, що описує з точки зору зовнішнього спостерігача те, що прямо залежить в своїй дійсності від тлумачень, прийнятих тими, хто цю дійсність культивує. Складно зрозуміти «свячену воду» поза тлумаченнями освячення води тими, хто втягнутий в це дійство. Точно так само складно зрозуміти, що таке мораль поза контекстом поведінки, що породжується розумінням моральності тими, хто тлумачить свою поведінку як морально прийнятну. Але що якщо саме така категоризація, яку ми припускаємо виходячи зі своїх тлумачень, в якійсь спільноті просто відсутня або відбувається інакше?

Звідси є ризик концептуальної контрабанди, коли дослідник вкладає свої тлумачення в уми людей, приписуючи їм те, що цим умам не властиво. Але чи можливо розкрити закономірності поведінки людей на підставі опису їх дій так, наче якби ці дії говорили самі за себе і абсолютно відволікаючись від ментальної «карти» тих, хто ці дії виробляє? Якою мірою ми могли б зрозуміти, що відбувається, зобразивши людей «чорними ящиками» та беручи до уваги лише реєстровані стимули і реакції на них?

Я вважаю, що цей своєрідний погляд на людей «з точки зору інопланетянина», тобто виключаючи будь-які встановлені ментальні карти самого дослідника і припиняючи концептуальну контрабанду, вельми корисний, проте нам довелося б вводити віртуальні змінні, що описують характеристики цього «чорного ящика». Тобто по суті реконструювати ментальні карти, попередньо вважаючи, що вони є і використовуючи гіпотетичні категоризації, взяті в тому числі зі своєї ментальної культури.

Повернемося тепер до власне розуміння моралі як об'єкта описового дослідження. Я не беруся тут представити всі відтінки в значеннях терміна «мораль», вживаного коли-небудь будь-ким в літературі. Достатньо лише кількох ключових моментів, прямо пов'язаних з тим способом отримання даних, які релевантні для емпіричного дослідження моралі. Це важ-

ливий момент, оскільки мене перш за все цікавить операціоналізоване концептуальне визначення, а не гра в тлумачення слів.

Тут, однак, важливо зауважити, — в зв'язку з тільки що сказаним вище, — що віднесення якихось «кодексів поведінки» саме до моральних наражається на утруднення точного розмежування моралі і, скажімо, законів в політико-правовому сенсі, правил пристойності, етикету, характерних маркерів членства в якомусь товаристві, статусних норм, релігійних або якихось «ідеологічних» приписів, просто вимог «здорового глузду» і розсудливості, розважливості, особистих або групових уподобань і звичок. Всі ці розмежування в назвах і розумінні істотних рис часто роблять *ad hoc*, для специфічного контексту. До того ж це ніяк не означає, що це розуміння узгоджене й несуперечливе, і навіть те, що терміни використовуються послідовно. Наша мова настільки насичена штампами, що ми далеко не завжди осмислюємо сказане, а всього лише використовуємо готову фразу просто в силу звичності такого говоріння в таких ситуаціях. Люди зазвичай сильно перебільшують свої відмінності від папуг.

Найчастіше в якості відмітної риси моралі беруть те, що це різновид поведінки, яка опосередкована усвідомленими переконаннями і рішеннями. Тобто поведінка інстинктивна або безпосередня рефлекторна відповідь на якийсь стимул моральним чи аморальним бути не може (незалежно, в тому числі, як це вплине на членів спільноти). І дані, які репрезентують мораль в такому розумінні — це пояснення, тлумачення, повчання, висловлені оцінки самих людей, котрі розкривають мотиви своїх вчинків, так, як вони їх усвідомлюють, включно з критеріями оцінок, на які вони покладаються. Змістовно ці переконання розкривають думки людей про те, що добре, а що погано, і люди, маючи намір щось зробити, рахуються з думками інших людей про те, погано це чи добре. При цьому мораль передбачає певну достатню згоду людей у спільноті в тому, що щось погано або добре. Це достатня згода дає підставу кому-небудь з цієї спільноти апелювати до спільної думки людей, виправдовуючи або засуджуючи якийсь вчинок. Але точно так само, задумуючи щось, людина перебуває на виду у інших людей, чує їхнє схвалення або осуд — поглядом, жестами, словами. «На виду» або в буквальному розумінні, або неначе оцінюючи себе з боку так, якби люди могли когось бачити в той момент, коли насправді його ніхто і не бачить. У вітчизняній літературі мораль тому відносили до суспільної свідомості, а цю особливість — звіряти свої наміри з очікуваними оцінками людей тієї спільноти, з яким людина себе ідентифікує — совістю. Совість і свідомість — слова, що означають буквально одне і те ж, «спільні відомості», знання про те, що ти знаєш, що я знаю, що ти знаєш, що мені це відомо. І в цьому розумінні моралі як прояву суспільної свідомості відповідає совісна поведінка людей як осіб, включених в суспільні відносини в спільнотах людей. Бути «моральним», якщо мова йде про якості — людей

і їхніх вчинків — це рівнозначно бути «совісним», совіститися, діяти сумлінно. І навпаки: «аморальний» і «безсовісний» — суть одне і те ж.

В такому випадку мораль — це одночасно і механізм «совістиння», узгодження своєї поведінки з очікуваними її оцінками інших, і висловлювання таких оцінок щодо інших, впливу на них, шляхом апеляції до цієї оцінки (заклики «до совісті»), але опосередковано через якийсь зразок-норму. Іншими словами, люди, звертаючись до совісті, до моралі, висловлюють не особисте почуття, наприклад, «мені боляче», «це мене засмучує» і подібне, але апелюють до невідповідності того, що відбувається нормативному зразку. Причому бажання відповідати, бути «пристойним», заслужити визнання і похвалу, є мотивом, сила якого прямо залежить від ступеня совісності. Але мораль також і спосіб закріплення цих зразків у спільноті. Важливо, що це два боки однієї і тієї ж медалі, два пов'язаних між собою процеси. Однак тут нам важливо чітко розрізнити (1) норми, якими керується спільнота і які включені в процес совістиння і (2) власне механізм дії моральної регуляції. Причому цей механізм працює як на стороні індивіда, це частина його психічної організації, так і на стороні спільноти як частина його ментальної культури і громадських дій.

Тому мораль іноді пов'язують з характерними для певної спільноти базовими установками, що пояснюють те, які докази і «звернення» будуть дієвими для цих людей, як вони виправдовують і обґрунтовують чинні правила поведінки. Однак таке розуміння все ж занадто широко, оскільки «мораль» співвідноситься далеко не з усіма підтримуваними правилами. Але з якими?

Тут варто прийняти кілька термінологічних умовностей для спрощення подальшого викладу. По-перше, питання моральності стосовно індивідуальної поведінки поза соціальним контекстом я пропоную винести за дужки і забути. Говорити про моральність або аморальність якогось вчинку людини, що живе на самоті на ізольованому острові і ніякими соціальними лінвами не пов'язана з будь-ким — не має сенсу. Хоча, зрозуміло, і для цього випадку не позбавлене значимості питання як вчинити краще в тій чи іншій ситуації. Але коли мова йде про мораль, то краще або гірше, погано або добре — ці оцінки мають сенс лише в контексті взаємозв'язків членів спільноти і вироблених ними норм.

При цьому тут важливо чітко розмежовувати контекст (1) розуміння хорошого або поганого з точки зору прийнятих норм спільнотою (що рівнозначно думці про те, що для цих людей є «морально прийнятним») і (2) оцінки самих цих норм з точки зору зовнішнього критерію, який стосується станів — актуальних чи прогнозованих — цієї спільноти і її членів. Це друге вже до моралі не належить, хоча і є предметом етичної думки. Зрозуміло, члени спільнот оцінку цих станів, тобто зовнішній критерій, можуть призводити до внутрішнього, оцінюючи їх з точки зору прийнятої

ними моральної норми. Наприклад, наслідки для спільноти, які можуть полягати в тому, що традиційний інститут шлюбу і гендерних ролей зруйнується, можуть оцінюватися як щось жахливе і категорично неприйнятна саме тому, що прийнята моральна норма підтримує ці інститути.

Тут не зайвим буде ще раз підкреслити, що пошук багатьма філософами універсального критерію «добра і зла», — застосовного до норм як таких і який підмінює собою «внутрішні критерії», приводячи їх до етично вивіреного спільного знаменника — й пояснює їх слабкий інтерес до дескриптивної етики. Так само, як і до неприйнятності «релятивізму» в розумінні моралі. Однак для цілей цієї роботи далі слово «моральний» в оцінному контексті буде вживатися виключно в сенсі «морально прийнятний для цієї спільноти з точки зору прийнятих в ній норм». При цьому словосполучення «мораль індивіда» буде вважатимемо оксюмороном. Якщо якісь «максими», які будь-хто визначив для себе як правила, якими він неодмінно буде прагнути неухильно керуватися у своєму житті і склав для себе такий собі «кодекс поведінки», то саме в тій частині, в якій він йде в розріз з культивованими моральними нормами спільноти — цей кодекс аморальний. Однак сам по собі, поза контекстом цих норм, він не є морально ані поганим, ані хорошим, оскільки поза цим контекстом поняття моральності позбавлене сенсу. «Релятивізм» в такому випадку — це визначальна риса моральності, оскільки навіть якби фактично всі люди утворили єдину спільноту з уніфікованими нормами, все одно моральна оцінка приводилася б щодо цієї системи норм, «внутрішніх» для цієї єдиної спільноти. Але ніщо не заважало б нам увести інші, зовнішні, критерії оцінювання цих норм.

Далі, друге для домовленості. Домовимося розрізняти «етос» як установлені і характерні для цієї спільноти паттерни поведінки і мораль як частина цього етосу, не ототожнюючи перше і друге. При цьому, як уже ясно з вищесказаного, мораль — це частина етосу, що стосується міжособистісних відносин членів спільноти, щось, що регулює вимоги до індивіда і породжує взаємні очікування людей в певних ситуаціях взаємодії між ними. Мораль в цьому сенсі знімає невизначеність і впорядковує ці взаємодії, робить їх більш передбачуваними, але й одночасно знижує можливу різноманітність, збільшуючи частоти одних варіантів подій і знижуючи — інших. При цьому мораль, як селективний і впорядкуючий фактор, не слід тлумачити як одне лише обмеження свободи і різноманітності. Адже упорядкування завжди суть обмеження, що закриває одні можливості, але і відкриває інші, які без цих обмежень неможливі. Цей загальний принцип однаково застосований до розуміння організації будь-якого живої істоти, так само як і до виробничої кооперації або футбольної команди. Ефективна командна гра породжує нові можливості, недосяжні в тому випадку, якщо воротар дозволить собі бігати в напад щоразу, коли йому це заманеться.

Однак оцінка цього порядку і свободи — завжди відносна, що ніяк не заважає в якості цієї відносної точки відліку взяти саме міру свободи і впорядкованості. У цьому сенсі будь-який критерій об'єктивний в тій частині, в якій він суть якесь правило впорядкування, об'єктивне в своєму змісті, але відносно саме як оцінний критерій, оскільки він в цій частині завжди є прийнята кимось точка відліку значень. Так само і немає сенсу говорити про якесь «царство свободи», протиставляючи його «природі». Мораль як дійство в тій же мірі «природна», як і будь-який інший породжуваний в своїй обумовленій впорядкованості об'єкт дійсного світу.

Тим не менш, ми поки що окреслили лише дуже ескізно розуміння моралі. До цього ескізу варто додати полемічні штрихи, відкинувши кілька поширених тлумачень моралі.

Мораль, як видається, перш за все не слід ототожнювати з усіма нормами, правилами, законами, кодексами як такими і вже тим більше з якимось певним зводом правил або принципів, наприклад з «десятьма заповідями» або чимось подібним. Мораль — це те, що вводить в дію ці правила, мотивуючи поведінку людей так, що вона вкладається в цю норму. Тут слід розмежувати два різних питання: (1) як працює мораль і яке походження цього механізму важливо відокремити від (2) питання чому норми моралі в цій спільноті саме такі, а не інакші; як вони встановлюються, чому і як змінюються? Зрозуміло, те, за якими правилами живе спільнота, важливе для розуміння її перспектив і її життєвого укладу, але важливо розуміти і як ці правила працюють. Тим самим я тут відсікаю і апіористичні побудови в етиці, прихильники яких прагнули знайти такі формулювання правил, з яких випливало б зобов'язання їх прийняття. Це те ж саме, що намагатися з думки про можливе існування вивести з необхідністю існування дійсне.

У певному сенсі мораль може підтримувати чи не будь-які правила, і те, буде це правило «моральним» чи ні — це лише питання, чи буде воно підхоплене і закріплене цим механізмом (для даних умов). Зрозуміло, спільнота, мораль якої підтримує і закріплює правила, які породжують катастрофічні для її життєдіяльності наслідки тим самим стає нежиттєздатною. Наприклад, якби в якомусь суспільстві взяли за правило каструвати всіх чоловіків або вбивати всіх новонароджених дівчаток, то як ізольована спільнота вона дуже швидко припинила б своє існування і разом з її загибеллю загинула б і ця норма. Очевидно, що в самому механізмі моральної регуляції вельми корисний якийсь додатковий механізм селекції самих норм, регулятор їх прийняття спільнотою. Тобто мораль як механізм вибудована з урахуванням змісту прийнятих норм приблизно так само, як шлунок не може перетравлювати все, що завгодно. Однак це обмеження стосується конкретного способу «уречевлення», дизайну моральних установок, з урахуванням функціональної ролі цього механізму.

Тому уявляються невдалими два поширених трактування моралі серед тих, хто робив спроби емпіричного її вивчення. Одне поширена серед соціологів \ соціальних антропологів, інше — серед біологів.

Для збору даних зручно опитувати респондентів в якій мірі вони вважають важливим для себе і для оточуючих їх людей дотримання тих чи інших норм, а також з'ясування того, які почуття викликає в людини якийсь намір або дія. Як буде змінюватися ставлення до людини, якщо ви знаєте, що він чинить так-то? Наприклад, чи готові ви вийти заміж \ одружитися, якщо вам відомо, що партнер — вбивця? Або що він мав секс з власною матір'ю \ батьком? Наскільки це бридко? Скажімо, якщо порівняти з вживанням в їжу м'яса домашньої кішки, до того ж вашої улюблениці, або якщо їсти борщ з унітазу? Наскільки б вам було соромно, якби хтось дізнався, що ви мастурбуєте? Наскільки цей сором посилився б, якби про це все ваше оточення стало пліткувати? Яке почуття ви відчуваєте до сусіда, знаючи, що він зраджує своїй дружині і чи готові ви виводити його на чисту воду, піддаючи цей факт розголошу і організовуючи йому обструкцію? А якщо він педофіл? Як ви вважаєте, наскільки ганебно з'явитися голим посеред вулиці і наскільки обтяжливо для вас, якщо хтось демонстративно не подав вам руку?

Все це приклади питань, отримуючи відповіді на які ми розкриваємо ті «правила», якими керуються люди.

Ще Т. Гоббс пропонував виокремити принципово важливі правила, дотримання яких має бути неухильним, наприклад, заборона на вбивство собі подібного і лжесвідчення з корисливою метою, і щось на зразок «малої моралі», якісь умовності, пристойності, якими можна знехтувати, але які ми приймаємо, орієнтуючись на звичай, прагнучи не дуже себе протиставляти очікуванням інших. Наприклад, ті ж умовності дресс-коду. І те, і те, вкорінене в нормах спільноти, але перше якимось спеціально виділено як особливо значущі заборони або заохочення і саме цю частину часто пропонують назвати мораллю, відрізняючи її, наприклад, від етикету.

Однак трактування моралі як «особливо значущих правил» містить занадто розмитий критерій «особливої значущості», яке веде до втрати об'єкта дослідження. Висновок про значимість має слідувати з порівняння між собою норм і їх сприйняття респондентами. При цьому слід спиратися на те розуміння «значущості», яке використовують респонденти, якщо нас саме це і цікавить. І якщо воно відрізняється, то саме поняття моралі як об'єкта стає надто вже тривіальним; воно просто не потрібне, зайве, слово в тексті. (Як слово «зайве» в попередньому реченні.)

Більш виразно мораль можна звести об'єктивно до дослідження почуттів, пов'язаних з регулюванням поведінки і кожне з яких виражає свій відтінок значущості. Що породжує сором, а що — гордість? Яка функція сорому і гордості? У цьому сенсі мораль — це все ті норми, з якими пов'язані

певні почуття людей. Але що це за почуття? Чи не звузимо ми об'єкт попередньою установкою, яка визначає перелік цих почуттів? Чи можемо бути впевнені, що ці почуття ідентичні у різних людей, які представляють різні спільноти? Чи може бути деяке почуття, яке є у членів цієї спільноти, а в іншому його просто немає? (Приблизно так, як ми можемо припускати особливе відчуття у кажанів, пов'язане зі сприйняттям сигналів в ультразвуковому діапазоні, але якого немає у нас).

І в першому, і в другому випадку, об'єктивність моралі повністю втрачається, оскільки цей термін буде означати не більше ніж умовність, довільно закріплюється за тим чи іншим аспектом інтерпретації даних, яка цілком зрозуміла і без поняття моралі.

Альтернативний підхід обрали біологи, які виходять з того, що мораль — це такий собі «орган», тип поведінки, що забезпечує певну функцію, подібно до того, як можна говорити про дихання чи травлення. Найчастіше мають на увазі поведінку, спрямовану на надання допомоги іншій особині, дбайливе поводження, поведінку, що блокує нанесення шкоди. Це той сенс, який ми вкладаємо в слова «доброта», «милосердя» і які таким ось чином просто ототожили з моральністю. В силу цього розуміння, в біологічно орієнтованих книгах з етики найбільша увага приділяється альтруїзму, тобто безкорисливій допомозі з відтінком відмови від власних вигод на користь когось (отримувача сприяння) або безоплатного надання благ комусь заради самого цього дійства, благодійної жертвовності. Протилежність цьому — прагнення завдати шкоди, знищити щось значиме для кого-то заради задоволення споглядати страждання живої істоти або ж конкуренція, при якій не враховується становище переможеного, байдужість до його долі, безжалісність до того, хто програв і орієнтація виключно на власну вигоду (злісний егоїзм). При цьому не так важливим є те, як саме працює цей «орган» — функція може забезпечуватися на різних рівнях, в тому числі й поза свідомого контролю. Мораль в такому сенсі може і не належати до ментальної культури, і взагалі регулюватися на рівні інстинктивних програм. На цій основі навіть пишуть про розвінчання моралі біологією, її десакралізації, що викликало серію різких заперечень і тривалу полеміку. В такому розумінні, люди можуть діяти під впливом неусвідомлюваних ними мотивів і лише *post factum* в їхній свідомості породжується ілюзія, що ці їхні дії суть продукт свідомих рішень. Це своєрідний механізм «раціоналізації» — придумування пояснень, якими людина нібито керується, резонів, які видають за причини.

Логіка такого підходу зрозуміла, однак мені він здається надто вже надуманим. Справді, людина, що жертвує своїм життям заради порятунку інших людей або готова безоплатно допомогти нужденному в чомусь — приклади яскраві, але наскільки вони є прототипом саме моралі? Як на мене, натовп, що забиває на смерть камінням жінку, яка зрадила

своєму чоловікові з іншим мужчиною — це не менш яскравий приклад дії того, що ми можемо назвати мораллю. Більш того, прояв жертвовної турботи і жалісливості може бути і морально нейтральним, і навіть ганебним. Чи не може? Наприклад, як оцінити дії жінки, яка витрачає свої останні заощадження заради того, щоб спробувати врятувати життя своєї кішечки? Або чоловіка, якому шкода зрубати дерево, яке йому неабияк заважає або не вбиває набридливу муху в кімнаті, а намагається її зловити і викинути на вулицю? Поза всяким сумнівом, це характеризує особистості цих людей. При чому не варто їх підводити необачно під якісь генералізовані якості: цей же чоловік різав свиней і забивав кроликів. Мені видається, що ці якості характеризують етос людини, але самі по собі морально нейтральні в тому суспільстві, в якому я живу (чоловік з рядка вище — це я).

Тут ми стаємо на хиткий ґрунт мовної інтуїції, але з твердим підґрунтям. Справді, якщо ми попросимо носія мови швидко назвати якісь асоціативно близькі слова, які приходять на думку при слові «моральність», то це буде щось із серії «порядність», «пристойність», «совісність», «справедливість», «вірність», «чесність», «відповідальність», «ввічливість», «чемність», можливо «нормальність», «законослухняність» і, звичайно ж, «доброта». Але доброта тут буде означати швидше доброзичливість, готовність до співпраці. А ось альтруїзм, благодійність навряд чи будуть розглядатися як сутність моралі. Швидше, це щось з нею сумісне, і навіть іноді бажане, похвальне, але не самодостатнє. Здається, що зводячи мораль до альтруїзму ми просто підмінимо об'єкт або, по принаймні безпідставно звужуємо реально тісно пов'язані процеси на догоду оцінній упередженості. І важливо, що ці зв'язки — це щось, що визначає об'єкт як такий, це органічний зв'язок, а не штучна категорія.

Здається, що так само не вірно ототожнювати мораль з іншою функцією — з винесенням оцінних суджень «добре \ погано», тобто з оцінюванням як таким. Це надто вже очевидно широке трактування і, як правило, її звужують до «моральної хорошості», але це вже відверте марнослів'я, розбирати яке немає потреби.

Найбільш продуктивним в цьому ряді є трактування моралі одночасно і як чинного механізму, що забезпечує певну функцію, і як соціального інституту. В цьому розумінні мораль як механізм має схожість з іншими механізмами, які виконують в соціумі іншу роботу, але засобами схожими. І ті функції, які виконує мораль, можуть забезпечуватися частково іншими засобами. А як дієвий механізм, він може виконувати і інші, побічні або навіть не типові початково функції.

Однак перш, ніж нарешті я сформулюю тут «діагностичне» визначення моралі як об'єкта, ще одне попереднє зауваження. Думається, не варто звужувати мораль лише до свідомості і суджень, тобто до розумової діяльності. І тим більше мораль не представлена «кодексами». Тут в якості

аналогії можна привести мову: люди, які володіють мовою і активно нею користуються, далеко не завжди можуть сформулювати правила для побудови всіх тих мовних конструкцій, які вони використовують «на льоту». Навіть більше того, люди, особливо якщо мова йде про їхню рідну мову, засвоюють її не через сформульовані лінгвістами правила. І тим паче мова не породжена мовознавцями, нехай навіть якимись архаїчними без докторських ступенів. З іншого боку, було б безглуздо стверджувати, що всі ці лінгвістичні вишукування не мають відношення до реального мови. Літературна норма в значній мірі плід філологів і літераторів, які орієнтуються на цю норму. Невірно лише цілком зводити феномен мови до підручника з граматики.

Мораль — явище багатопланове. Вона охоплює (1) поведінкові патерни, регулярно відтворювані в спільнотах людей (частина етосу), з якими в свою чергу пов'язані (2) специфічні психоемоційні і мотиваційно-вольові механізми регуляції поведінки індивіда в соціальному оточенні і, що важливо, (3) з особливим способом фіксації інформації в соціальній пам'яті та культурно-генетичним механізмом наслідування, тобто до соціокультурних механізмів, що не зводиться тільки до того, що діє на рівні індивідуальної психічної організації. І четвертим шаром тут є власне розумова діяльність, вплетена в мережу соціальних комунікацій, яка впливає на індивідуальну поведінку. Оцей четвертий аспект і є «мораллю» у вузькому розумінні, тобто повчаннями, проповідями, які опираються на певні культивовані традиційні чи спеціально вироблені «філософські» побудови, трактування, народну «теорію», розширенням якої є етика.

При цьому не варто упереджено думати, що свідомі рішення визначають поведінку автономно. Це процес обопільний: наші судження відображають наші поведінкові установки, прикривають їх і компенсують щось, відсутнє в реальності, свідомість тут визначається життєвими несвідомими процесами; ми так думаємо, тому, що ми так влаштовані і так діємо. Але свідомі рішення мають свій шлях і спосіб частково впливати на нашу поведінку, в тому числі і перш за все — на поведінку оточуючих. А її зміна потужно впливає зворотно на наші установки. Таким чином, мораль — це складний мережевий феномен з розвиненою системою зворотних зв'язків. І якщо вже порівнювати мораль з об'єктом, адекватним для цього порівняння, то це — мозок. Мораль, звичайно, не в «голові». Це своєрідний «сервер», пов'язаний з безліччю агентів- «клієнтів», окремих осіб, які тим самим інтегровані в мережу, що діє за певними правилами, подібно до того, як мова реалізована через низку парадигм.

Для розуміння функції моралі потрібно виходити з того, що соціальна організація (система) вимагає налаштування індивідів так, щоб їхні дії узгоджувалися між собою, тобто розподіленої системи ролей і «клею», який тримає всіх разом. І якщо говорити коротко і в загальних рисах,

то мораль — своєрідний механізм селекції індивідів, вмонтований в систему розпізнання «свій-чужий» і забезпечує соціальну ізоляцію спільноти з одночасним підтриманням вигоди членства для лояльних до своєї групи індивідів. Цей механізм працює через фіксацію і відтворення певних нормативних паттернів поведінки, дотримання яких забезпечує підвищення соціального статусу, а нездатність пройти цей фільтр — соціальне ксенофобне відуження.

Ключовим аспектом цього механізму є соціальна відповідальність. У свою чергу це поняття тісно пов'язаний з тим, що ми позначаємо як справедливість і як зобов'язання. Тому мораль можна трактувати і як форму відповідальної поведінки, в якій підтримується, культивується, прийнята норма справедливості, в світлі якої обґрунтовується допустимість тих чи інших дій для членів спільноти в їх соціальних статусах і ролях.

Відповідальність, зрозуміло, характеризує зв'язок між тим, хто відповідає перед кимось, відповідає за що і чому. Індивід звітує перед спільнотою, в якій він зацікавлений зберегти свій статус і діяти у своїй соціальній ролі, демонструючи дотримання норми поведінки і ставлячи на кін свій статус і членство в групі. Вигнання зі спільноти і відчуження в первісному світі означало практично неминучу передчасну загибель або принаймні різке зниження сексуальної привабливості, що виключало ізгоя з числа тих, хто залишає своє потомство і чие потомство отримує додаткову соціальну турботу і захист. Таким чином первинний сенс соціальної відповідальності рівнозначний селекції індивідів на здатність підтримувати соціальні зв'язки, культивуючи при цьому певну норму ставлення до іншого, до членів своєї спільноти, тобто якості командного гравця, відданого своїй групі і чутливість до інших, з ким він бере участь в кооперативних діях. При цьому кажучи про дотримання норм передбачається, що це двоєке дійство: (1) це готовність підкоряти себе певному зразку, успадковувати його, відтворювати культивованій поведінковий паттерн і (2) активно вимагати підпорядкування цьому зразку від інших. Такий механізм запускає своєрідне підкріплення: той, хто успадковує зразкову поведінку, де сам зразок передбачає активну вимогливість до інших (спонукує спонукати інших до його відтворення), і тим самим створює додатковий груповий тиск, підсилює стадне відтворення, що ще більше закріплює тиражування зразка і так далі. При цьому відбувається розшарування групи в тому випадку, якщо самоорганізувалося таке її ядро, яким і є самовідтворювана мораль: ті, хто не слідує нормі, демонструє девіантну поведінку, з групи виганяється, стає чужинцем і тим самим ядро зміцнюється ще сильніше, селективний тиск збільшується і далі ядро стає все стійкішим, закріплюючи поведінкову норму. Очевидно, що така норма завжди соціум-специфічна.

На індивідуальному рівні мораль вбудована як частина вольової регуляції поведінки, тобто це пристрій управління мотивацією, надбудова,

що розв'язує конфлікти спонукань посиленням просоціальної мотивації. Однією стороною цього конфлікту завжди є певна норма, закріплена в спільноті, що підкріплюється соціальним схваленням. Тобто людина, що демонструє таку поведінку, підвищує і закріплює свій соціальний статус, а разом з ним напрацьовує ті соціальні зв'язки, що підвищують те, що можна назвати особистим соціальним капіталом — тими вигодами, які людина отримує в силу своєї репутації через більшу довіру до неї і зустрічній готовності до співпраці прийняттям зобов'язань перед нею членами спільноти. Мораль, однак, не синонім соціального капіталу, а лише фактор його нарощування.

Таким чином, чим вища готовність слідувати певній нормі, тим вищий потенційний соціальний успіх і, тепер уже опосередковано, тим більше це конвертується в життєстійкість, плідючість і гарантії виживання потомства.

Коренем моралі є чутливість людини до соціального схвалення або відторгнення. З цим пов'язані і корінні моральні почуття — сорому, тобто неприємного тривожного переживання соціального несхвалення, бажання приховати непорядний вчинок і, протилежного, — гордості, тобто бажання демонструвати те (хвалитися), що викликає соціальне схвалення, захоплення оточуючих, похвалу, впевненість в своєму соціальному статусі, визнання його. Перше принижує, друге — підносить. Акт соціального презирства, тобто ганьба, те, чого людина соромиться, але не змогла уникнути, її викрили і тим самим принизили породжує соціальне відторгнення, відчуження — зовнішнє (зниження соціального статусу) і внутрішнє (зниження самооцінки, яка відбиває ставлення групи значущих осіб).

Цей аспект поняття моралі (в широкому розумінні) варто виокремити аби розрізнити об'єктивну характеристику етосу і її проєкцію в суспільній свідомості (мораль у вузькому розумінні, або просто мораль). Для цього пропоную увести в обіг неологізм харма (щоб позначити розлогу думку коротким словом): ту складову етосу спільноти, яка відтворюється як культивована нею норма «правильної» людини, куди входить і передусім її здатність підпорядковувати свою волю певним правим взаємин і вести належний спосіб життя, який високо цінований в цій спільноті, престижний спосіб, який підвищує соціальний статус і самооцінку людини, довіру до неї, бажання наслідувати їй і захищати її як свого, як уособлену цінність, як значиму особу. Цю норму варто відрізнити від власне правил приблизно так, як ми розрізняємо якість законослухняності від змісту приписів, встановлених законом. Харма в етосу — це культивований «еталонний» зразок людини як соціальне мірило «людяності», її парадигма. Той, хто відповідає цьому мірилу, хармі, — свій і гідний тому, щоб йому уподібнюватися. Інакше запускається механізм ксенофоїчного відчуження. Однак висока харма особи, в силу специфіки самого механізму, робить того, хто в сприйнятті

людей свій і значимий водночас джерелом породження в спільноті нових зразків поведінки. Такі люди — кумири, чи їх ідеалізовані конструкти (герої, боги) стають тими, хто диктує мораль, започатковує звичаї тощо.

Слово «харма» цілковито вигадане і не є похідним від якогось з коренів в існуючих мовах. Воно лише співзвучне індійському «дхарма», грецькому «харизма», в ньому чується якась «арма», щось рукотворне, і «карма», щось дієве. Якщо зібрате це в поетичний асоціат, можна отримати той змістовий фон, на якому й утворено цей термін. До слова, коли цей термін я вигадав, для позначення об'єкта дескриптивної етики, я знайшов в інеті, що є фінський співак з таким прізвиськом. Можливо у фінській мові це щось і означає. Сподіваюсь, що такий збіг не ображає нікого.

Висновок

Отже, мораль — це те, що підкріплює певну харму, так само як нормативна етика має на меті побудову певної моральної доктрини. Однак мораль (у вузькому розумінні) та етика — це складові суспільної свідомості, це вчення. Харма ж — це об'єкт дійсності, представлений типом регуляції поведінки, механізм якої максимізує певну цільову функцію і закріплений в суспільному устрої та у відповідних індивідуальних рисах, сформованих в процесі коеволюції. Саме цей об'єкт в найпевніше розкриває зміст досліджень в дескриптивній етиці як частині антропології.

Список посилань

1. Gert, Bernard and Joshua Gert, "The Definition of Morality", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/morality-definition/>>.
2. De Waal, Frans, 1996, Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals, Cambridge, MA: Harvard University Press
3. Hauser, Marc, 2006, Moral Minds: How Nature Designed our Universal Sense of Right and Wrong, New York: Harper Collins.

References

1. Gert, Bernard and Joshua Gert, "The Definition of Morality", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/morality-definition/>>.
2. De Waal, Frans, 1996, Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals, Cambridge, MA: Harvard University Press
3. Hauser, Marc, 2006, Moral Minds: How Nature Designed our Universal Sense of Right and Wrong, New York: Harper Collins.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2020.

© Деркач В. Л., 2020